

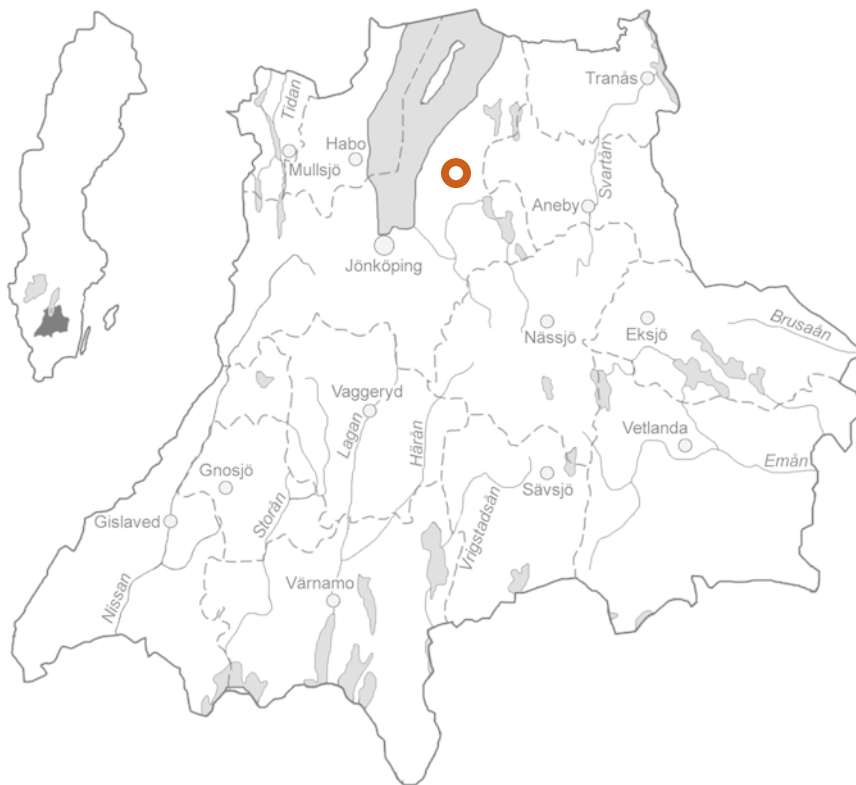
Att kommunicera karaktär bland bygd och branter

En översiktlig landskapskaraktisering av Biosfärområde
Östra Vätterbranterna

Att kommunicera karaktär bland bygd och branter

En översiktlig landskapskaraktärisering av Östra
Vätterbranterna

Jönköpings läns museums dnr: 2019-289

Rapport, foto och ritningar: Ådel V. Franzén
Grafisk mall: Anna Stålhammar

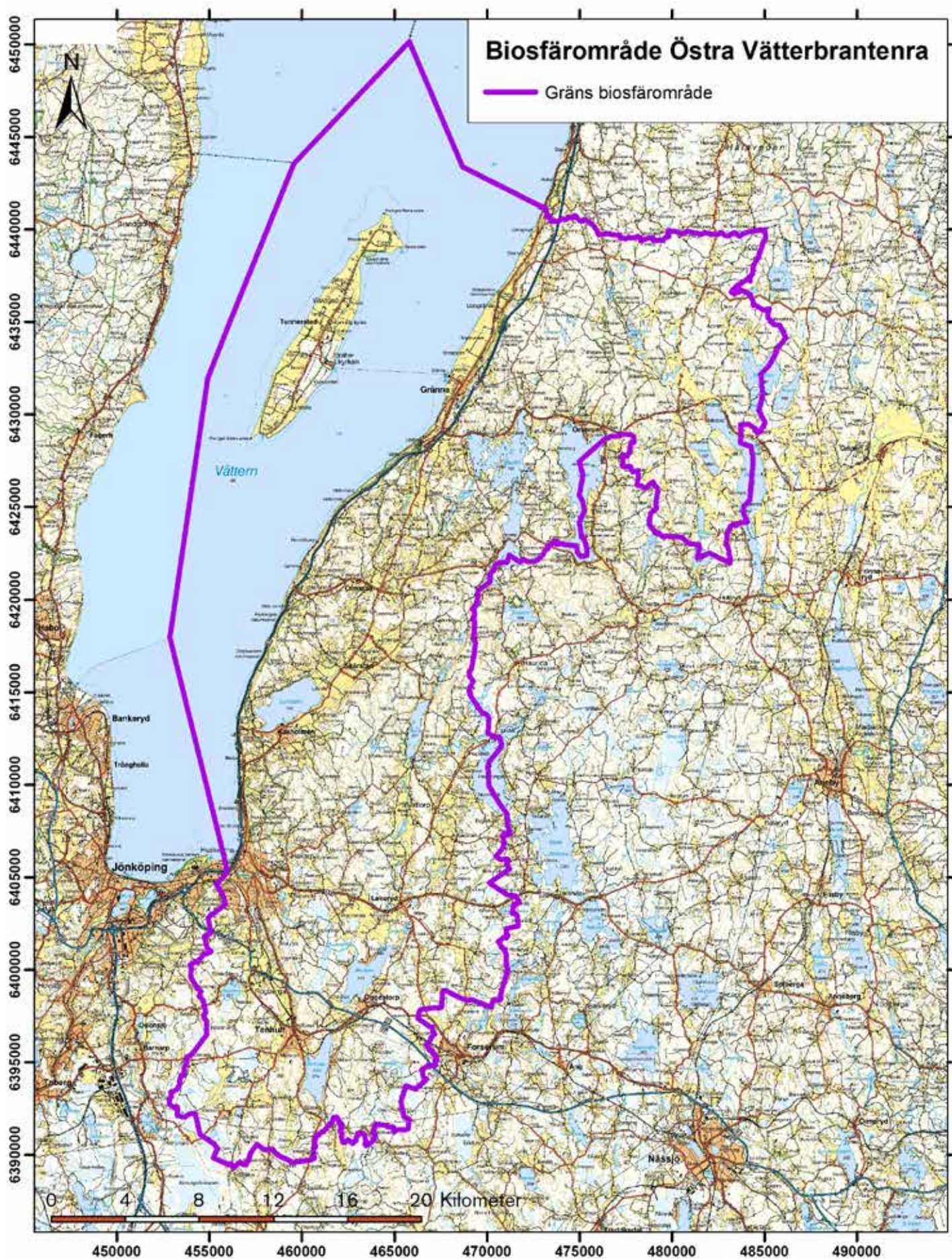
Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel: 036-30 18 00
E-post: info@jkpglm.se
www.jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor, Geografiska Grunddata samt Geodata (FUK)
är återgivna enligt tillstånd:
© Lantmäteriet. Ärende nr MS2007/04833, nr MS2012/03742 samt dnr i2012/1091.
ISSN: 1103-4076

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2020

Innehåll

Inledning.....	7
Landskapet, landskapskonventionen och svårigheterna med att sätta en gräns	7
Den europeiska landskapskonventionen.....	8
Att karakterisera landskap.....	9
En karakterisering av Östra Vätterbranterna	10
Ett historiskt perspektiv. Karta 2–5.....	10
Delområden och karaktärsbygder.....	19
Stora häradsallmäningen.....	19
Norra småbrukarklustret	21
Bunnskärningen och södra Skärstadhöjderna.....	21
Jordbruksbygder mellan branterna.	22
Tätorter och tätbefolkade områden.....	22
Små bruk och brutna beteslandskap.....	23
Södra skogsbygden.....	25
Rekreations-och friluftslandskap.....	25
Hur går vi vidare	25
Administrativa uppgifter.....	26
Otryckta källor.....	28
Tryckta källor och litteratur.....	28

Figur 1. Utdrag ur terrängkartan. Skala 1:275 000

Inledning

Landskapet, landskapskonventionen och svårigheterna med att sätta en gräns

Landskapet består av ständigt överlappande rum där egentliga gränser kan vara svåra att dra kring vad som är innanför och vad som ligger utanför; hur avgränsas ett landskap mot ett annat? En del kan avhjälpas av de administrativa gränser som vi har kommit överens om och som manifesterar sig genom kartornas uppdragna gränser mellan kommuner, socknar och fastigheter. Av mer kvalitativ art är uppdelning av landskap i öppet, slutet och övergångszoner eller var en värdetrakt av något slag börjar eller slutar.

Biosfärområdet Östra vätterbranterna kan på översiktlig nivå delas upp i två karaktärsområden. Det ena är Visingsö med odlingsbygderna kring Gränna och Skärstaddalen, det andra karaktärsområdet utgörs av det övriga. Det senare kan uppfattas som tämligen homogent med tanke på geologiska och topografiska förhållanden; andelen öppen mark i förhållande till beskogad mark samt områdets läge ovanför högsta kustlinje som gett upphov till den osvallade moränen som täcker biosfärområdets yta utom längs med åar och vattendrag där isälvsavlagringar dominerar (Figur 1).

Allt är dock en fråga om skala varför en karakterisering av landskap i olika delar eller regioner måste anpassas till en frågeställning där det klart framgår vilka variabler som ska ligga till grund för en landskapskarakterisering. I det följande ska ett förslag för uppdelning av Östra Vätterbranterna i olika karaktärsområden presenteras. Syftet med föreliggande studie är att definiera och avgränsa påvisbara regionala skillnader. Slutprodukten kan senare ligga till grund för att styra planeringshandlingar till rätt plats i landskapet eller för att hitta lämpliga områden för GI.

En indelning i regioner eller karaktärsområden blir med automatik svår när det gäller att sätta gränser mellan och inom områden. De avgränsningar som görs i föreliggande arbete måste ses som breda zoner av övergångsformer snarare än som fastställda gränser. Karakteriseringsprojektet som ledde till rapporten "Bygd och Näringar. Ett försök till näringsgeografisk karakterisering av Jönköpings län från medeltid till ca år 1900" från 2018 var ett första avstamp i sökandet efter delområden inom Jönköpings län. Här var utgångspunkten länsdelarnas karaktärsdrag under perioden medeltid och fram till laga skiftet. Vad vi upptäckte var att dessa historiska regioner fortfarande äger aktualitet. Det fanns en påvisbar historisk dialektisk rörelse mellan näringsfång, bebyggelseorganisation och naturgivna förutsättningar som är klart avläsbar även i dagens landskap.

Den europeiska landskapskonventionen

Riksantikvarieämbetet säger följande om den europeiska Landskapskonventionen i sin översiktliga presentation på RAÄ.s hemsida:

” I landskapet möts många olika värden och tillgångar – kulturella, ekologiska, estetiska, sociala och ekonomiska. Den europeiska landskapskonventionens mål är en rikare livsmiljö där alla kan delta i utformningen.

Landskapskonventionen understryker att landskapet är en gemensam tillgång och ett gemensamt ansvar. I landskapet möts många olika värden och tillgångar – kulturella, ekologiska, estetiska, sociala och ekonomiska. Dess medel är förbättrat skydd, förvaltning och planering av europeiska landskap.

Den syftar också till att främja samarbetet kring landskapsfrågor inom Europa och till att stärka allmänhetens och lokalsamhällets delaktighet i det arbetet. Konventionen innefattar alla typer av landskap, både stad och landsbygd.

Vi måste ofta förhandla om hur landskapets resurser ska nyttjas och utvecklas. Det krävs därför ett nära samarbete mellan myndigheter, organisationer, företag och enskilda för att landskapets mångfald av värden ska kunna hanteras på ett hållbart sätt.

Vidare:

”Planeringen i landskapet måste därför ske på ett sätt som tar hänsyn till de värden som listas ovan. Här ingår de kulturella aspekterna: lämningar efter mänsklig påverkan under förfluten tid, byggnadskultur och spår efter forna tiders landskapsorganisation. Ett mångfald av värden ska hanteras på ett hållbart sätt vilket innebär en klok förvaltning av det som redan finns och att infogandet av nya element eller ytexploateringar sker utan att viktiga resurser för kulturarv, matförsörjning eller biologiskt mångfald förstörs.”

Landskapskonventionen är det första styrdokument som tar landskapet som helhet som utgångspunkt och är på så sätt en tillgång för den som arbetar med ett landskapsperspektiv. Om man endast använder utvärderade objekt, ytor, linjer och reservat och enbart lyfter fram dessa på en karta finner vi snart att det mellan det utvärderade finns en stor mängd icke-utvärderat landskap som följaktligen kan uppfattas som mindre värda eller ointressanta. Arbetet med GI har dock visat att det just i dessa mellanliggande landskap finns stråk och riktningar som kan vara av stor vikt för en arts överlevnad.

Vikten av öppna ytor, brynmiljöer, sammanhängande passager, dammar, flödande vatten eller ett visst trädbestånd är kopplade till förutsättningar för att bibehålla och utveckla den biologiska mångfalden och ekosystemtjänsterna. Därför är det svårt att låsa sig i de utvärderade ytorna och objekten i landskapet. Introduktionen

av Den Europeiska landskapskonventionen, ELC, har medfört ett perspektivskifte från landskap som sektorsintressen till landskap som helhetligt område (territorium) med särskiljande karaktärsdrag som går att definiera och beskriva. Selman & Knight betecknar det som om vi har gått från ”planning for landscape till planning through landscape.”

Att karakterisera landskap

Utgångspunkten i sökandet efter karaktärsdrag i landskapet som är snarlika inom en region eller bygd förutsätter en multifaktorsmodell som tar hänsyn till topografiska och hydrologiska möjligheter och begränsningar, politiska beslut eller intensjoner kring produktionsinriktning, ekonomiska förutsättningar för den enskilde samt dennes känsla för det landskap hen befinner sig i. Här kommer också frågor om estetiska värden kopplade till landskap, graden av bibehållande av tradition kontra förnyelse samt identitet knuten till en bygd eller ett kollektiv av människor i samma situation. Landskapets multifunktionalitet måste studeras multidisciplinärt med målet att kunna kommunicera landskapets innehåll till olika sektorer på ett intersubjektivt sätt.

Resultaten från ”Bygd och näring” visade vikten av att studera landskapet longitudinellt. Förhistoriska kärnbygder visade sig vara kärnbygder även i nutid; de sammanhängande odlingsbygderna som vi kan identifiera i dag var huvudsakliga odlingsbygder så långt tillbaka som vi kan studera jordbruket. Kring de sockencentrum som uppstod under tidig medeltid finns fortfarande landsbygdens knutpunkter med skola, hembygdsmuseum och ibland en vårdcentral och affär.

Det som avvek från kontinuitetsbilden hade framför allt med järnvägens etablering före och kring sekelskiftet 1900 att göra. Nya städer, såsom Nässjö och Sävsjö, etablerades och flera tätorter som byggde sin existens på tillverkningsindustri växte fram för att gynnas av den infrastruktur som järnvägen gav möjlighet till.

Ett annat kontinuitetsbrott skedde genom att bilismen växte sig större. Från att vägnätet sökt sig mellan byarna, gårdarna och kyrkbyn och varit anpassade efter landskapets topografiska förutsättningar, kom vägarna under 1900-talet att rätas ut, breddas och flyttas från centrum till periferi, från bebyggelsenära inägomark till utmarksområden och skog.

Ytterligare ett kontinuitetsbrott var massinflyttningen till städerna och medföljande avbefolkning av landsbygden. Städernas stadsjordar som låg till stadsbefolkningens försörjning byggdes successivt ut med bostäder och industrier och miljonprogrammet resulterade i likriktade förorter och villamattor.

Vi ser således dels en underliggande kontinuitet eller seghet, dels en snabb förändring av landskapsutnyttjandet till följd av industrialism, befolkningstillväxt och förändrade försörjningsstrategier.

Men även inom de mer traditionella landskapen sker förändringar, framför allt från öppet och halvöppet till slutet allt eftersom skogsbruket ökat arealmässigt. I en karakterisering av landskap gäller det att både arbeta med det samtida landskapet och samtidigt förstå vilka bakomliggande faktorer som format det.

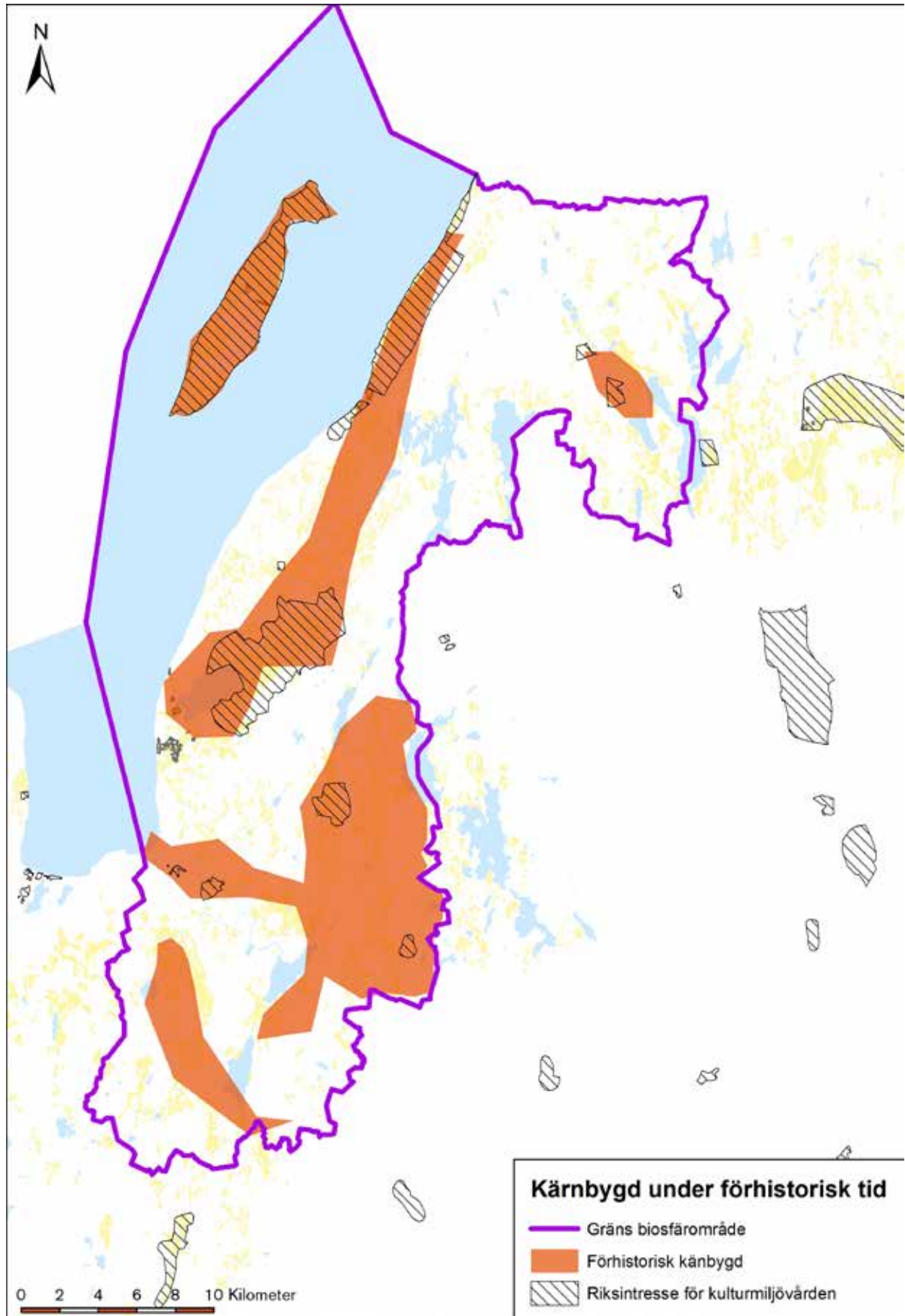
En karakterisering av Östra Vätterbranterna

Ett historiskt perspektiv. Karta 2–5.

Inom biosfärområdet kan flera förhistoriska kärnbygder identifieras. De sammanfaller, icke förvånande, med områden som i dag består av sammanhängande jordbruksmark i dalgångarna mellan själva branterna. Odlingsbygden vid Gränna med Visingsö, i Skärstaddalen samt kring Rogberga är belägna i fickor av lerjordar, moränlera och postglaciala sandjordar som ligger insprängda i den dominerande tunna moränen.

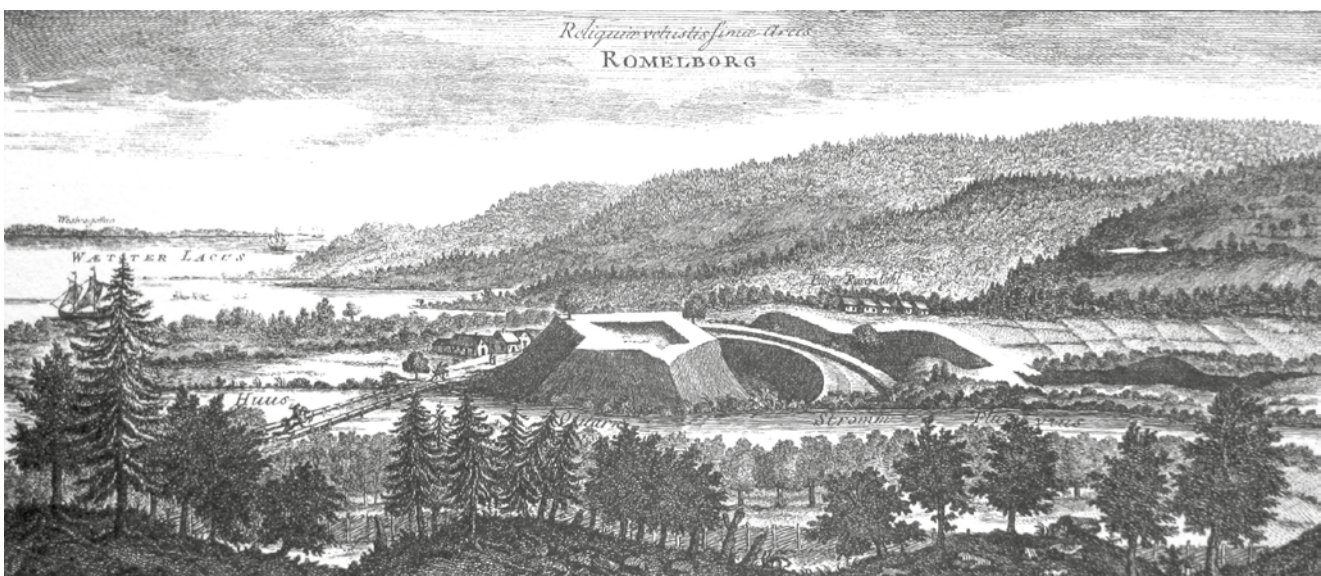
Det är framför allt gravar som anlades under bronsålder och järnålder samt gravfält från yngre järnålder som gör att vi kan identifiera bygder där människor har levat och odlat under mycket lång tid. Arkeologiska utgrävningar i Ölmstad och Gränna har visat att bebyggelse, odlingsmark och begravningsplats låg i nära anslutning till varandra. Visingsö intar en särställning när det gäller fornlämningsbeståndet med över tusen gravar som spänner från senare delen av stenålder till vikingatid eller ca 2000 f.Kr till 1000 e.Kr. Vad som gjorde Visingsö till ett tidigt centralt område har flera faktorer men dess läge utmed dåtidens huvudsakliga färdväg mellan centrala Östergötland och Södra Vätterbygden: Vättern, har spelat en viktig roll. Var ön en del av ett handelsnät med transithandel mellan norr och söder? Borgen vid Näs som användes av kungar ur den Erikska och Sverkerska ätten under 1100- och 1200-tal etablerades där på grund av att ön redan då var av central betydelse.

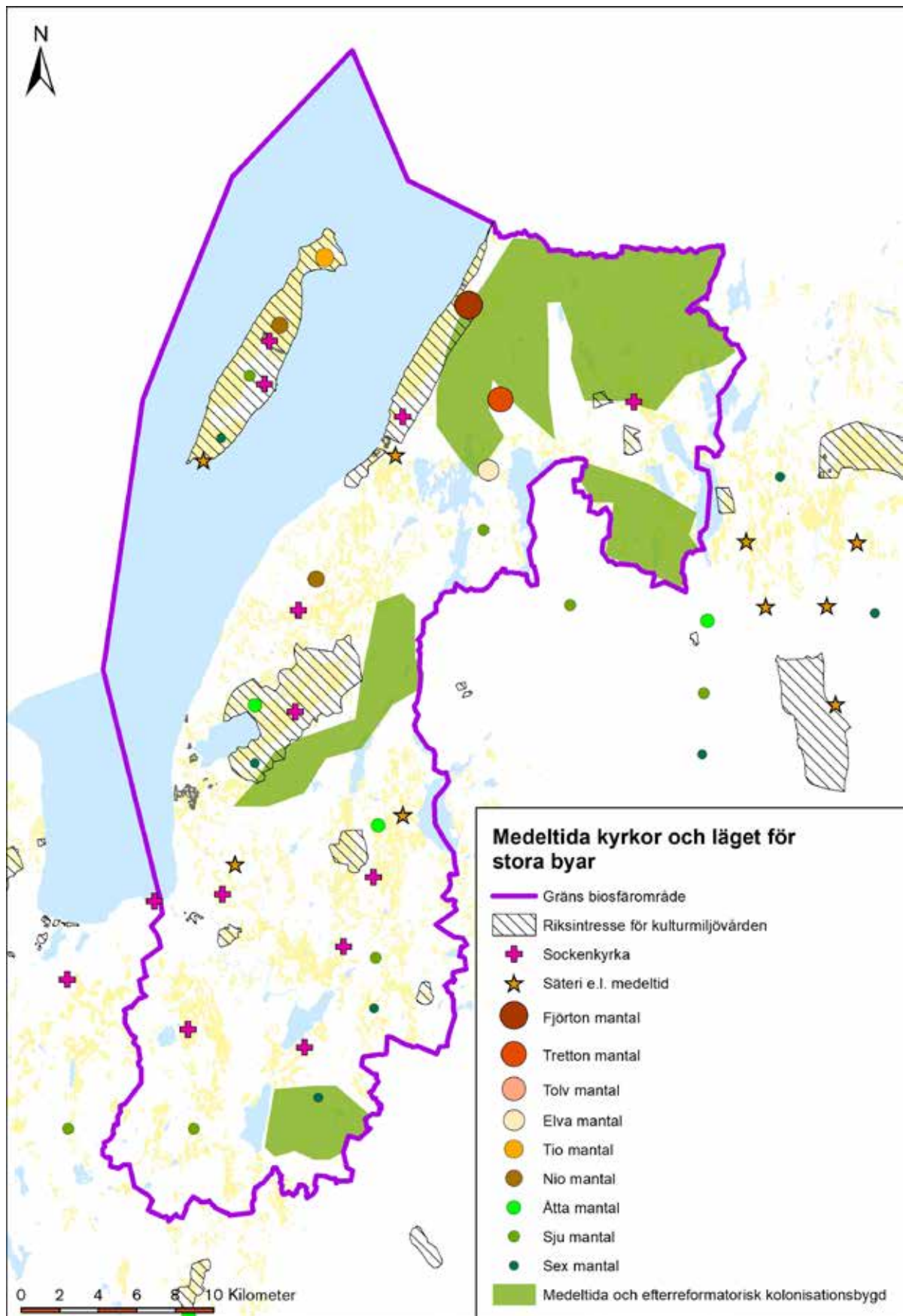
Landskapsutnyttjandet under förhistorisk tid har koncentrerat sig rumsligt till de områden som varit lätta att odla upp, där bra dränerade områden har möjliggjort bosättning och där man har kunnat nyttja stora områden som gräsmark och äng. När stallning och behov av ängen för att tillgodose boskapen med vinterfoder införs är svårt att säga, men mycket tyder på att ängsbruket infördes under järnålderns gång. Längs med åar och vattendrag har svämp-lanen med sina sankängar varit en viktig foderresurs för boskapen. Själva branterna med sitt tunna moräntäcke omväxlande med berg i dagen har använts till verksamhet som lämnar få fysiska spår efter sig, såsom skogsbyte, fångst, fiske, jakt och täkt av virke och ved. Ett extensivt nyttjande av ägorna nära den egna gården eller byn kompletterades med ett extensivt nyttjande av utmark och skog. I centrala odlingsbygder påbörjades kyrkobyggandet tidigt och flera av kyrkorna i området har varit stenkyrkor som restes under 1100-talet. I Hakarp kyrka finns bräder efter en tidigare stavkyrka

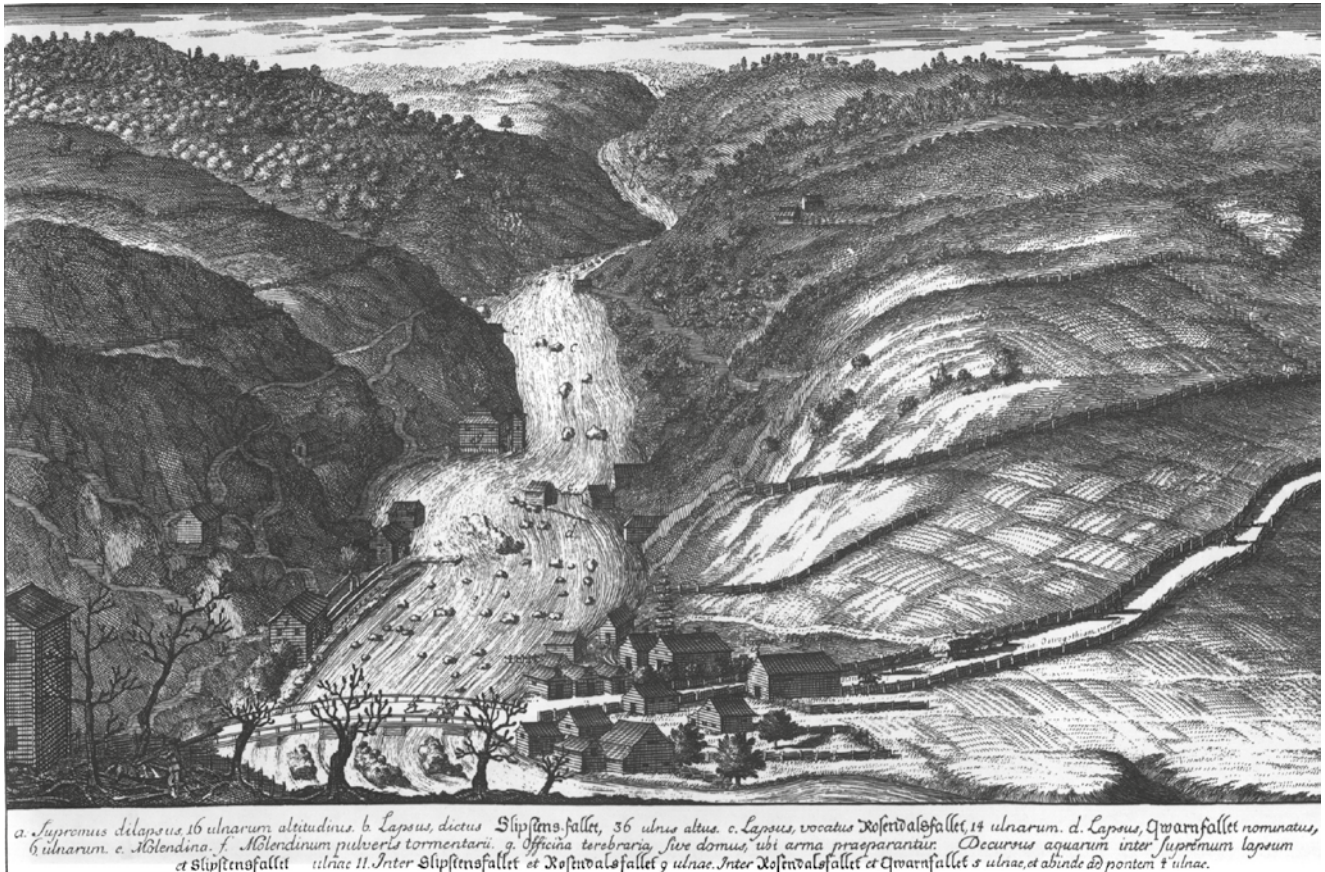

som också bör ha rests senast vid 1100-talets mitt. Det är sannolikt att sockenindelningen är relativt samtida med kyrkobyggandet. Gårdsnamn som gett upphov till sockennamnen eller sockennamnen själva nämns dock senare, för första gång från ca 1240 till 1330-talet utom Hakarp som har första omnämnande 1386. Vikingatid och tidig medeltid var period med raskt stigande befolkningssiffror i Sverige liksom i övriga Europa. Det var då den första riktiga jordbruksrevolutionen inträdde då nyheter som järnskodd spade och kraftigare årder ledde till en omfattande nyodling. Befolkningsökning och uppodling av nya områden gick så att säga hand i hand och en kulmen nåddes under 1300-talet förra hälften.

Från 1350 och fram till 1400-talet slut gjorde upprepande pestepidemier samt ett alltmer kallt klimat (vi talar om den lilla istiden som inföll mellan 1300–1850) att en regression inföll. Den senmedeltida agrarkrisen var ett bakslag för Europa och delar av Asien och medförde en nergång av antalet gårdar i Norden på i genomsnitt 40% under perioden ca 1350–1480. De nerlagda gårdarna återfinns i Vasatidens jordeböcker ofta under beteckningen utjordar vilket gör att vi kan följa senmedeltidens kris i olika regioner ex i Östra Vätterbranterna. Senmedeltidens nedläggning av gårdar i perifera lägen medförde dock inte att brukandet av markerna upphörde. Ofta övergick ödegårdarnas inägomark till att nyttjas av omkringliggande gårdar som ängs- och betesmark. Den markreserven som ödegårdarna gav upphov till tillsammans med minskande befolkningssiffror och det faktum att granen etablerat sig som skogsbildande träd i norra Småland under medeltiden drev fram ett nytt rationellt sätt att producera spannmål, nämligen svedjandet. Från fällning av träd till skörd kunde upp till två-tre år passera och arbetsinsatsen spridas över tidsperioder som inte krockade med flaskhalsarna i jordbruksåret.

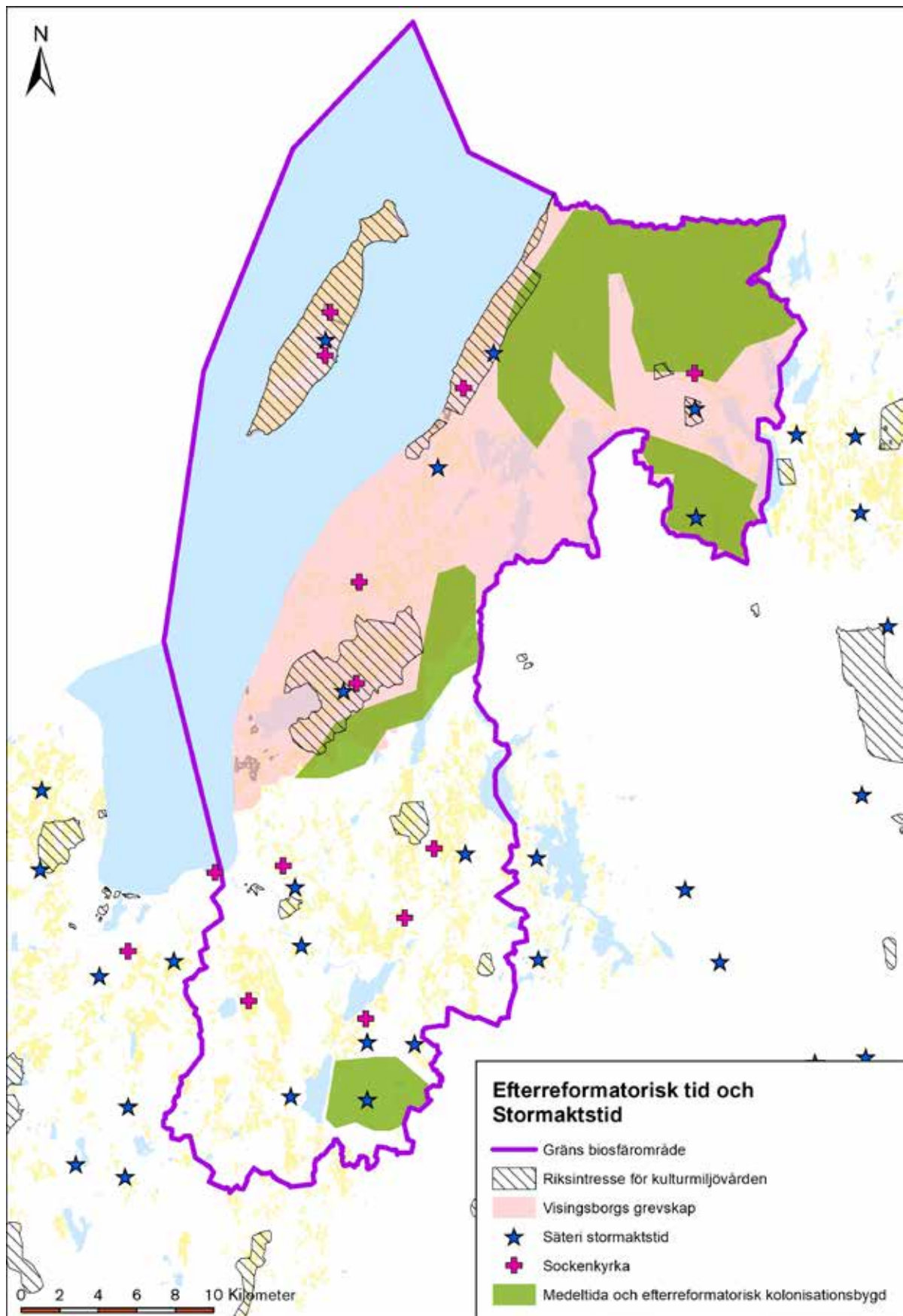

Den neråtgående demografiska kurvan började svänga svagt uppåt kring 1400-talets slut, samtidigt som de sista gårdarna dukade under i krisen och under 1500-talets förra hälft skedde en snabb demografisk återhämtning som under 1500-talets mitt och slut ledde till ett kraftigt uppsving i återupptagna ödegårdar eller nybyggen i tidigare icke-uppodlad mark.

De svängningar som skisserats ovan är säkerställda genom källor som Vasatidens jordeböcker, arkeologiska och arkeobotaniska undersökningar samt pollenanalyser. Vasakungarna stimulerade nyetablering av gårdar i skogsmark genom flera skattefria år under etableringsskedet. Det skulle dröja länge innan befolkningen nådde samma storlek som före senmedeltidens kris, men 1500-talet var i Småland en mycket expansiv period. På 1550-talet fick Per Brahe den äldre grevetitel och ett stort grevskap – Visingsborgs grevskap – som stäckte sig in över stora delar av Östra Vätterbranterna. Inte minst nyetablerade gårdar i skogarna öster om Gränna kom att bidra till grevskapets ekonomi genom att bli producenter av lövfoder till Visingsborg. Grevskapet höll stand till 1680 då Karl XI reduktion av adelns gods ledde till att Visingsborgs grevskap drog in under kronan.

Avbildningar från Östra Vätterbranterna från 1600-talet, från "Suecia Antiqua et Hodierna" och andra bildkällor, framför allt knutna till Per Brahe d:y verksamhet, visar hur skogarna längs

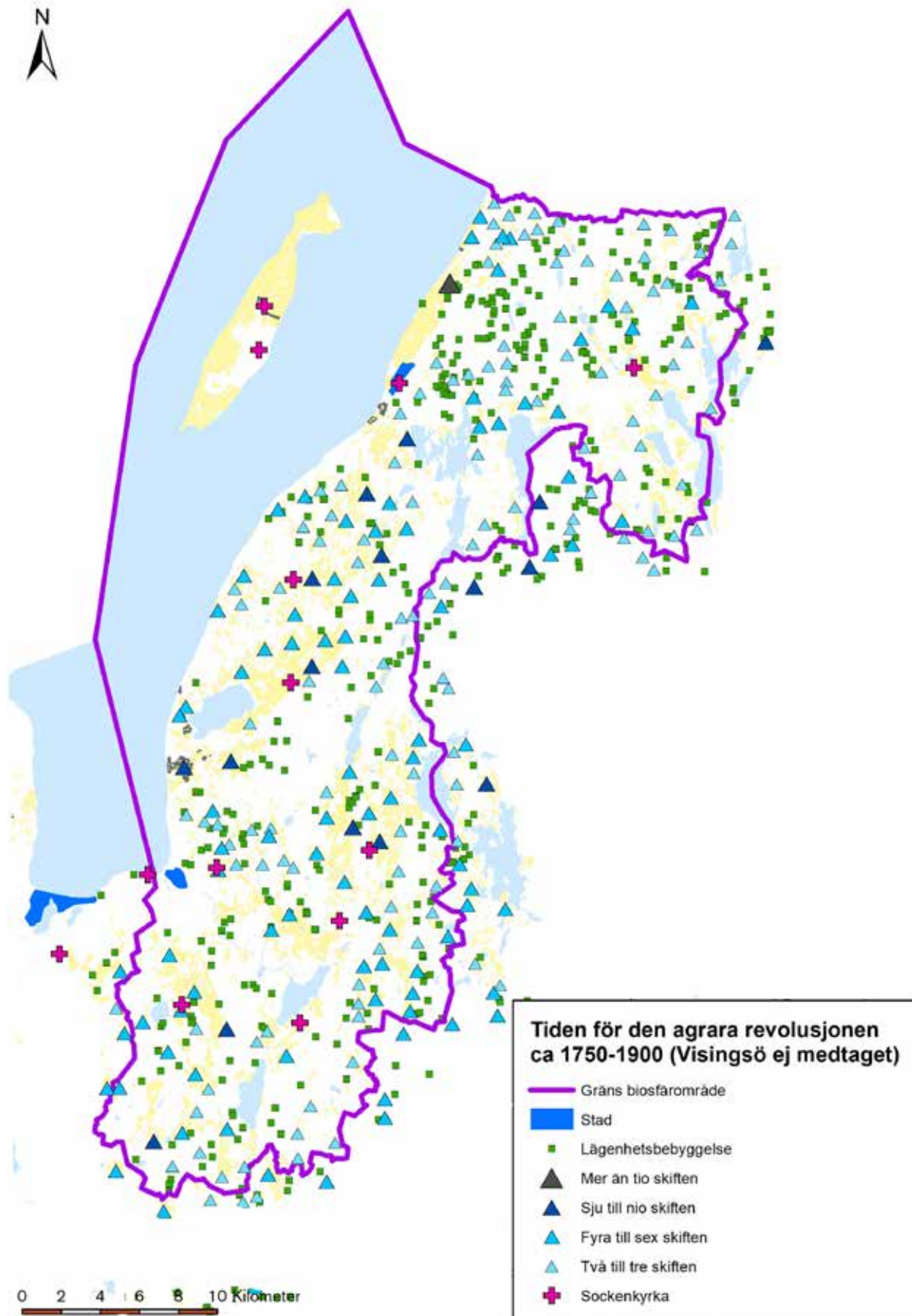

branterna ovanför Gränna och Visingsö samt vid Huskvarna dominerades av lövskog men det var en skog där träden stod glesare än i dag och där skogens täthet ökade med avståndet från den västligaste branten.

När Jonas Carl Linnerhielm kring sekelskiftet 1800 avbildade miljöer kring Jönköping och Huskvarna bar landskapet en helt annan prägel. Av skogarna återstod dungar och solitärträd. Om inte avskogat så iallefall mycket utglesat. Trots att avbildningarna från 1600–1800-talet ingalunda var menat detaljerade återgivningar av vegetationen är de som landskapshistoriska källor mycket viktiga. Den omgivande "naturen" ramade in de företeelser man ville lyfta fram men utgjorde samtidigt en spegling av hur konstnären uppfattade den omgivande miljön. Det må ha funnits skäl att försköna byggnader, trädgårdsanläggningar skepp och klädedräkter, men knappas att framställa skogarna som mer eller mindre glesa än de i verkligheten var.

Den andra agrara revolutionen från ca 1780 och framåt medförde en ökad uppodling av Vätterbranterna och en kraftig etablering av icke-mantalsatt bebyggelse i form av torp och backstugor. Återigen

ökade befolkningen kraftig till följd av det som förr brukade betecknas freden, vaccinet och potatisen. Lite ligger det nog i påståendet eftersom barnadödligheten sjönk drastiskt årtiondena kring sekelskiftet 1800 då Sverige gick in i sin ännu pågående fredsperiod och potatisen kom att bli en del av basfödan. I samband med Laga skiftet infördes plog på bred front och ersatte årdret. Till följd av detta röjdes åkrarna på sina röjningsrösen som kom att läggas upp som stenmurar eller stentippar i åkrarnas utkant. Den stora befolkningsökningen ledde till att tidigare ängsmark lade under plogen. För att kompensera togs ängsmark upp i mer ogynnsamma lägen samtidigt som t.ex. mossodlingar ökade. Dessa trender på riksplanet finns även avläsbara i Vätterbranterna. Den hydrologi som fanns i landskapet fram till ca sekelskiftet 1800 förändrades drastiskt genom utdikningar, sjösänkningar och andra torrlägningsprojekt. Flöden av näring till framför allt sankängar påverkades samt antalet vatten- och brynlevande organismer. Vattnet som en naturlig del i jordbruklandskapet med de hinder och möjligheter som det utgjorde, leddes undan och med det flera viktiga näringsflöden samt därmed kopplad flora och fauna.

Ekinventeringarna under början av 1800-talet ledde till riktade planteringsinsatser för ek samtidigt som man nu tillät avverkning av ek i jordbruklandskapet. Ekplanteringen på Visingsö skedde samtidigt med att det eklandskap som finns avbildad på 1600-talets ritningar av Vätterbranterna till stora delar avvecklades och kom att ersättas av annan skog.

Under 1800-talet utvecklades kyrkbyarna till mer uttalade sockencentra med funktioner såsom skola, fattigstuga, och, efter näringsfriheten kring 1800-talet mitt, lanthandel. Bebyggelsen förtätades kring dessa centra och växte under 1900-talet till tätorter. Inom Östra Vätterbranterna kom järnvägens dragning främst att påverka Tenhult (tidigare byn Hundshult) där en tätort växte fram med viss industriexpansion till följd av förbättrade kommunikationer.

Fram till ca 1960 kom de flesta torpen från 1700- och 1800-talet att läggas ner eller omvandlas till fritidsboenden samtidigt som människorna flyttade till tätorter och städer. Landskapspåverkan blev omfattande när små åkrar, slätter- och beteshagar växte igen eller planterades med gran.

Den kanske största förändringen av landskapet skedde till följd av två av den agrara revolutionen sista innovationer: införandet av vallväxter och konstgödsel. I och med detta var kedjan av lokal näringsöverföring i "äng-är-åkers-moder"-jordbruket slutligen bruten och vägen låg öppen för ett marknadsanpassat jordbruk där möjligheterna för expansion och konsolidering var goda på bekostnad av småenheter som sedan ca 1960-talet successivt lagts ner. Bakom detta ligger givetvis en politisk strategi och i dag är det EU, världsmarknaden, nationella och internationella regleringar

och direktiv som styr riktningen på landskapsutnyttjandet. Dock i ett dialektiskt förhållande till jordbrukarna och skogsbrukarna själva, deras intresseorganisationer och en växande miljörörelse. Det som sker i världen påverkar Östra Vätterbranterna och det som sker i Vätterbranterna kan i sin tur påverka inriktningen av jord- och skogsbruket på lokal, regional och nationell nivå genom sin roll som modellområde för nya satsningar och utprovande av nya metoder för hållbart landskapsutnyttjande och grön infrastruktur. Att karakterisera landskapet i Östra Vätterbranterna i dag.

Delområden och karaktärsbygder

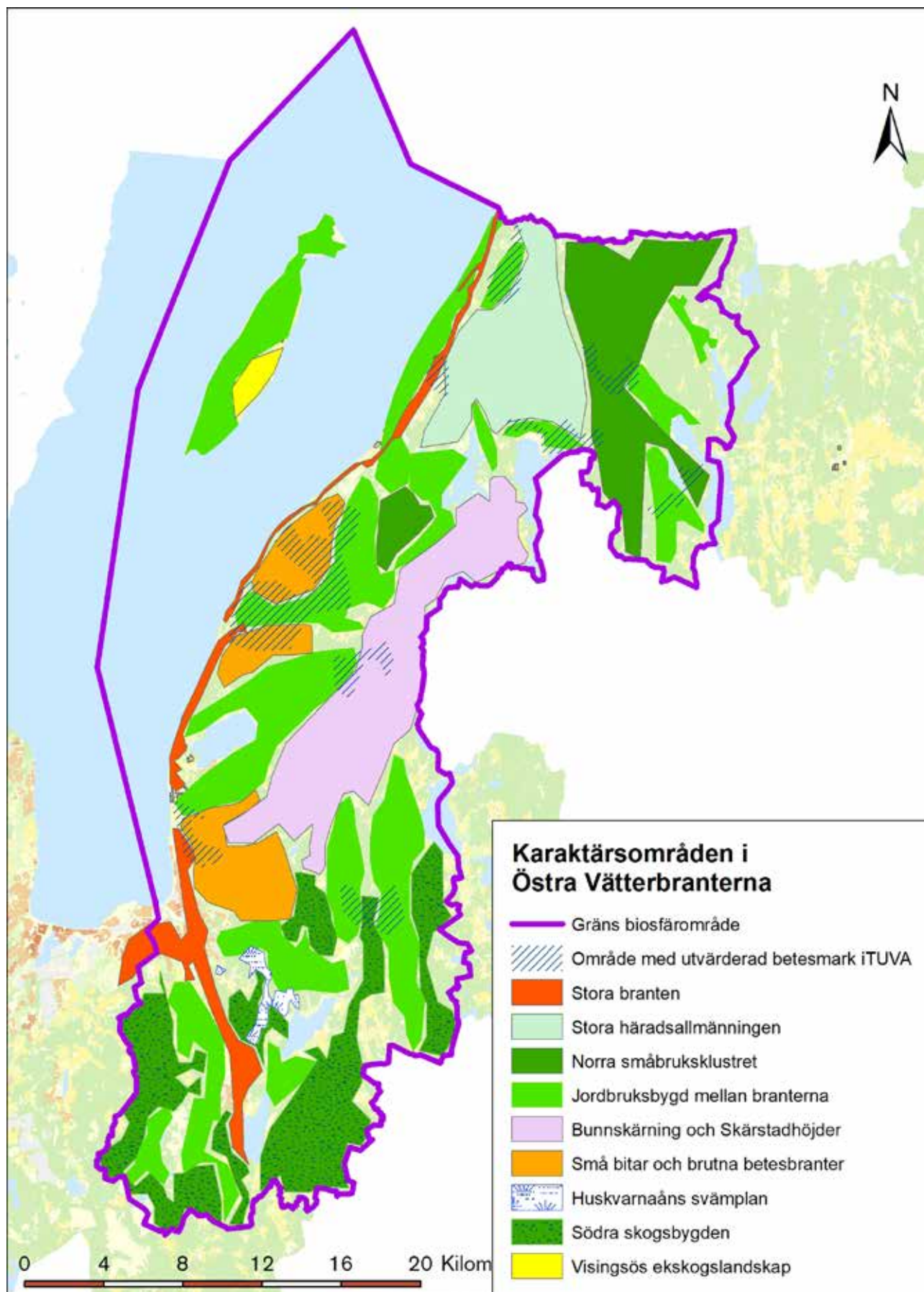
En given utgångspunkt är att klassa hela biosfärområdet som ett av människan påverkat landskap åtminstone sedan högmedeltid. Ovanpå de geologiska processer som gett området dess säregna topografier finns en yta som har hävdats i större eller mindre utsträckning. Minst i de områden där skarpskurna branter försvårat eller omöjliggjort tillträde. Men även här kan man tänka sig visst betande t.ex. av getter som är bra på att ta sig fram i oländig terräng. Hävdandet har under historisk tid skett genom åkerbruk, bete, slåtter, hamling av träd till lövfoder, svedjande och uttag av nyttigheter från skogar och sjöar samt nyttjandet av bäckar, fall och mindre åar för kvarndrift. Under senare tid har de areella näringarna bestått av spannmålsodling, fruktodling, djuruppfödning av framför allt nötboskap för mjölk- eller köttproduktion samt produktion av skog till trämassa. Arealmässigt domineras landskapet av skog/plantage, men inom Vätterbranterna finns också mängder av småindustrier, tre städer med omgivande villa- och höghusbebyggelse, fem till sex tätorter samt korridorer för infrastruktur. Att sortera i detta och hitta klart skurna karaktärsområden är inte helt lätt.

En grov uppdelning av Östra Vätterbranternas olika karaktärsområden har gjorts mot bakgrund av en sammanställning av underliggande faktorer såsom geologi, topografi, historisk utveckling, jordbruksbygd eller tätort/stad, möjligheter för rekreation samt utvärderade områden med värdekärnor kring natur och kultur.

Stora häradsallmäningen

Det är möjligt att jordbruksbygderna kring Gränna använt området som allmänningssmark fram till senmedeltid, men några säkra belägg finns inte. Beteckningen stora häradsallmäningen är min egen och speglar områdets karaktär av sammanhängande skogsmark. Öster om Gränna breder ett område ut sig som i dag präglas av skog.

Området var fram till ca 1550 ett utmarksområde som användes till skogsbete och täkt av ved och andra skogsprodukter till omkringliggande gårdar. I samband med etablerandet av grevskapet Visingsborg kring 1550 kom området att dras in under Visingsborgs försörjningsstrategi. I området kom små gårdar att etableras som bl. annat försåg Visingsborg med lövfoder och betesmark. Gårdarna

kom att äga bestånd i några hundra år och fortsatte som kronogods efter reduktionen kring 1680. Successivt lades dock gårdarna ned och området kom att åter präglas av skog. Inom området finns i dag fortfarande ett visst lövskogsbestånd med träd som bär tydliga spår efter hamling. Annars dominerar planterad granskog och sedan några år tillbaka även planteringar av björk. I det högt liggande området har flera vindkraftsverk etablerats vilket sluter upp mot områdets karaktär som produktionsmark.

Norra småbrukarklustret

Ett mosaikartad landskap med stora inslag av lövbestånd i skogsmarken växlar med öppen och halvöppen jordbruksmark i form av åkrar och betesmark. Gårdarna i områdets norra del är mestadels små men ju längre söderut i Adelöv socken man kommer desto mer öppnar sig landskapet och ger utrymme till större brukningsenheter. Trots övervikten av ensamgårdar och små byar var bygderna i och kring Adelövs sockencentrum samt socknens södra del räknade som ett överskottsområde på 1700-talet. 1770 antecknar Rogberg & Ruda avkastning uppemot åttonde kornet vilket var anmärkningsvärt högt. Det angavs även att boskapsskötsel var socknens viktigaste näringsgren och att man i socknen kunde producera ett överskott för en marknad. Anledningen till att de små gårdarna i så hög utsträckning finns kvar har troligen sin bakgrund i den näringsrika moränen som i dag är underlag för vallodling mer än spannmål.

En del av småbrukarklustret återfinns ovanför branterna vid Uppgränna samt kring Örserum. Inom flera delar av norra småbrukarklustret finns utvärderad betesmark i TUVÅ.

Icke desto mindre domineras socknen av skogsmark med en stor variation och på många ställen dominans för lövträd. Ett relativt stort bestånd av ekar finns i socknen.

Bunnskräningen och södra Skärstadhöjderna.

Området domineras av en omväxlande topografi med kraftiga skärningar, berg i dagen och tunt moräntäcke på berg i dagen. Mantalsatta enheter har varit få inom området men desto flera var torp och backstugor under perioden ca 1680–1900. Att en av de mantalsatta mindre enheterna bär namnet Lappland ska kanske ses som en ironisk kommentar till områdets karaktär. Små fickor av odlingsbar mark och kärr som kunde slås togs in och omvandlades till åker och äng. Torpen kunde äga bestånd över en tvåhundraårsperiod men upphörde kring år 1900 till följd av samhällsomvandlingar som gav bättre utkomstmöjligheter på andra ställen. Lämningar efter torp och backstugor är många i området och har ofta lämnat ett stort biologiskt arv i form av relikter efter trädgårdsväxter och äldre fruktträd. På många ställen finns lämningar efter kluster av torp som närmast bildat små 'byar' samt stora områden av fossil

åkermark efter odling av dels permanenta åkrar, dels svedjeverksamhet. I dag är området framför allt indraget i skogsproduktionen. Det pågår en konflikt kring etablering av vindkraft på höjderna söder om Skärstaddalen. Kanske speglar konflikten egentligen en tämligen oreflekterad fråga kring vad som är 'natur' kontra 'kultur'? Uppenbart är området ett modernt produktionsområde av virke och borde enligt många också lämpa sig för produktion av vindkraft. Andra hävdar tvärt om att området bör 'bevaras'.

Jordbruksbygder mellan branterna.

Oregelbundet lins- eller elipsformade framträder de sammanhängande jordbruksbygderna inom Östra Vätterbranterna. Dessa områden präglas av stora, uppodlade ytor – på flera ställen kompletterad med hagmark. Historiskt sett har dessa områden lång kontinuitet som öppna och uppodlade. Sammanhållna bymiljöer med relativt många gårdar på en bytomt förändrades vid Laga skiftet då gårdarna spriddes ut och kom att få nya lägen som pärlband längs med jordbruksmarkens hela utsträckning. Här finns ett livskraftigt jordbruk där inriktningen fortfarande ligger på mjölk eller köttproduktion och där mycket av den odlade marken är foder- eller betesvall. På senare år har även fodermajs kommit att bli en viktig del av grödan på åkermarken. I utkanten av jordbruksmarken eller som förtätning på de olika gårdslägena finns enfamiljshus från senare delen av 1900-talet då en förnyelse av bostadsbeståndet gjordes när en ny generation med ökade krav på komfort och modernitet satte sin prägel på det bebyggda landskapet.

Förutom i Adelöv och Hakarps socknar ligger den sammanhängande odlingsbygden i rumslig samvariation med sockencentrum. I anslutning till de sammanhängande jordbruksbygderna finns också:

Tätorter och tätbefolkade områden.

Två städer: Huskvarna och Gränna finns inom Östra Vätterbranterna. Medan Jönköping har sina rötter i tidig medeltid bildades Gränna på 1630-talet på initiativ av Per Brahe d.y och Huskvarna under 1600-talets senare del till följd av den industri som började etablera sig längs med Huskvarnafallen från ca 1630 och framåt. Det var dock först 1911 som Huskvarna fick stadsprivilegier. Trots att staden gick upp i Jönköpings kommun år 1967 kan man fortfarande betrakta Huskvarna som en stad ur ett funktionellt perspektiv.

Huskvarna expanderade under 1900-talet från en kärna bestående av industrierna och ett trädadscentrum omgivet av småindustrier och bostadsområden. Medan industriebältet i dag lägger sig utanför bostadsbältet expanderar framför allt bostadsområdena och i vissa fall har förorter med eget centrum bildats, såsom Österängen eller Öxnehaga.

Tätorterna inom Vätterbranterna utgörs av Örserum, Ölmstad

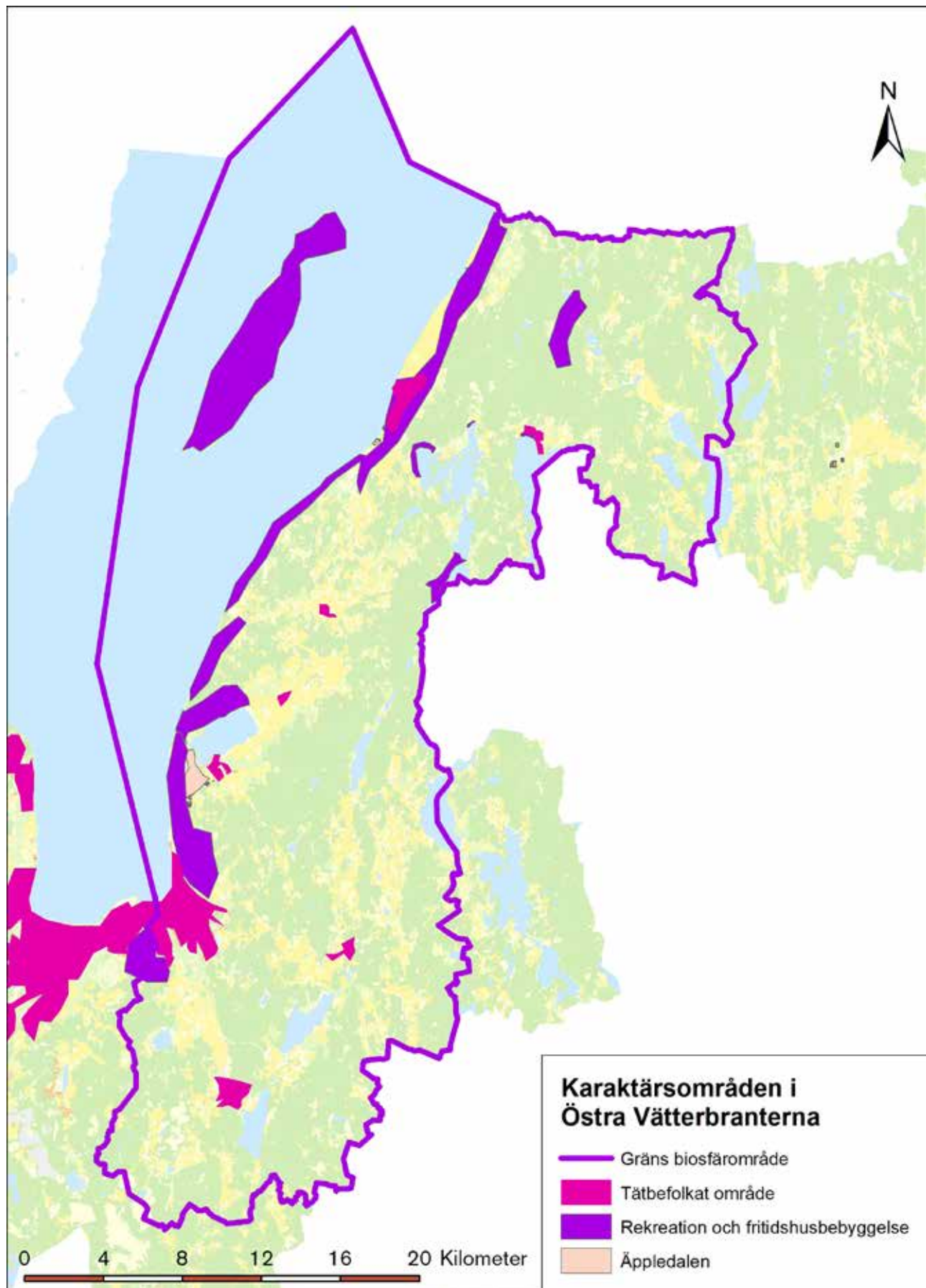
kring ”Kryset”, Skärstad, Kaxholmen, Lekeryd och Tenhult. Det senare har ingen anknytning till ett sockencentrum utan tillkom på byn Hundshults ägor i samband med dragandet av järnvägen mellan Jönköping och Nässjö (en stad som likaledes har järnvägen att tacka för sin existens). Tätorterna har vissa centrala funktioner såsom livsmedelsaffär, bensinmack, dagis och skola, frikyrka och ålderdomshem samt en villabebyggelse från framför allt 1900-talet senare del. Ibland har en matservering, oftast en eller flera pizzerior etablerats där befolkningsunderlag finns. En hembygdsgård eller annan mötesplats för dryftandet av lokalsamhällets intressen kan finnas inom eller i anslutning till tätorten. Årtiondena från 1980 och framåt försvann flera av lokalsamhällets funktioner såsom post, bank, högstadieskola och mindre affärer.

Sedan ett par årtionden håller en ny generation på att etablera sig i tätorterna där den generation som byggde sina hus på 1960 och 1970-talet har dött eller flyttat. I och med detta växer behovet av infrastruktur och barnomsorg. Medan flera tätorter inom länet har blivit närmast öde samhällen sker en annan utveckling i Östra Vätterbranterna där befolkningmängden ökar även utanför städerna. Med relativt sett korta pendlingsavstånd till biosfärområdet städer attraherar tätorterna barnfamiljer. Medan tätorterna kan sägas sakna den biologiska mångfald som återfinns på många ställen i Vätterbranterna finns ofta här en odlad biologisk mångfald i form av trädgårdsväxter och offentliga planteringar.

Små bruk och brutna beteslandskap

Inom dessa områden finns ensamgårdsbebyggelse med begränsad odlad mark där topografin så tillåtit. TUVAs inventeringen ger dock vid handen att dessa områden innehåller betesmarker av hög kvalitet och rik biologisk mångfald. Här har satsningen på mjölk, smör och köttproduktion varit den självklara försörjningsstrategin där den magra moränen och en omväxlande topografi kring och ovanför den västligaste branten kunnat erbjuda bra förutsättningar för bete. Den långa branten

Från söder till norr genom Östra Vätterbranterna sträcker sig den längsta av branterna, med ett par kortare avbräck, från Tenhultsjöns södra ände och upp till länsgränsen där den fortsätter in i Östergötland. Att denna får utgöra ett eget karaktärsområde beror på dess specifika karaktär av topografisk miljö där mänsklig hävd genom århundraden varit begränsad. Detta har också lett till att olika arter av växter och djur kunnat leva tämligen ostört. I söder är branterna tämligen breda och har möjliggjort flera hävdade miljöer såsom beteshagar och skogsplanteringar än längre norr där branterna på vissa ställen stupar rakt ner mot Vätterns vattenyta. På ett par ställen har branterna givit upphov till viktiga vattenkraftmiljöer såsom vid Huskvarnafallen och Röttlefallen. Vid Huskvarna var fallen en förutsättning för anläggandet av de första

gevärsfaktorierna som sedermera utvecklades till den omfattande industrietablering som möjliggjorde först en köping och sedan en stad. Branten utgjorde även ett klimatiskt skydd för den sammanhängande odlingsbygden norr om Gränna stad.

Branten nyttjades aktivt inom Per Brahes d:ys barockpräglade landskapsorganisation där Visingsborg, Västana och Brahehus bildade en visuellt upplevd slottstriangel. Nedanför branten, genom Gränna, löpte en av huvudsträckorna i det Svenska riket från norr till söder, det som senare kom att bli riksettan. Söder om Gränna vek vägen av åt öster för att återansluta till Vätterstranden vid Brunnstorp i Hakarp socken. Först på 1960-talet kom branterna att skäras av den befintliga E4:an som visserligen ger en storslagen vy över såväl branten som Vättern, men som vägsträckning har den ingen historisk förankring.

Södra skogsbygden

Det flikiga och topografiskt omväxlande landskapet präglas av skogsplanteringar i områden som har varit marginella i jordbruks-hänseende. Men området är ingalunda homogent då det i randzonerna mot sjöar eller jämnare mark finns relativt stora gårdar som utgör gränsen mellan södra skogsbygden och jordbruksbygderna mellan branterna. Skogen har tagit över vad som tidigare var gårdarnas hagmark och utmark och områdenas form speglar de nord-sydliga stråken som utgör branterna och deras mellanrum.

Rekreations-och friluftslandskap.

I stor utsträckning överensstämmer den västligaste brantens med området för rekreation och friluftsliv, åtminstone från Öxnehaga och norrut. I tillägg kommer hela Grännabygden samt Visingsö. Till rekreationslandskapet hör också Äppledalen mellan Gisebo och Kaxholmen samt nordvästra stråket längs med Landsjön. Kluster av sommarstugebebyggelse finns längs stränderna av Bunn i dess södra ände och i nordväst. Anläggningar för rekreation finns i visuellt tilltalande landskapsavsnitt, gärna i sjönära miljöer vid Uppgränna, Örserum, Bunn, Öland och i området kring Äppledalen. Naturreservaten inom östra delen av Jönköpings kommun är till 80% knutna till den västligaste Vätterbranten medan Råbyskogen, Högemålsbranten och Brattaberget hör till östligare brantområden. Biosfärområdet genomkorsas av flera vandringsleder såsom Franciskusleden, Holavedsleden, John Bauerleden, Södra Vätterleden och Bunnströmsleden och de flesta går genom ett eller flera naturreservat.

Hur går vi vidare

Efter en översiktlig karakterisering bör vi diskutera vad vi vill med områdena. Finns det områden som vi vil lyfta fram utifrån de karaktärsdrag som skissats ovan och relatera dem till målet om

social, ekologisk och ekonomisk hållbarhet? Bör vi peka ut miljöer där vi ser potential för utveckling inom olika områden? Såsom:

- Områden där den gröna infrastrukturen kan utvecklas.
- områden med stor kunskapspotential, där natur/kulturvärden kan utforskas och dokumenteras.
- Områden där de visuella aspekterna: utsikten, flora & fauna eller mosaikartade landskap kan utvecklas för besöksändamål,
- Pedagogiska landskap där en viss företeelse kan lyftas fram, förklaras och sättas in i ett sammanhang. Platser för lärande.
- Områden där befintliga resurser kan nyttjas och förädlas. Det kan vara områden speciellt lämpade för vindkraft lika väl som områden med lokal produktion av någon matråvara eller färdig produkt.
- Områden med stor potential för barnfamiljer att bosätta sig utifrån möjligheter till meningsfull fritid och rekreation och med en fungerande allmän infrastruktur.
- Områden där nya svenskar kan ta sig in i friluftsområden och 'natur' på ett upplevt tryggt sätt.
- Områden som kan utgöra mötesplatser för människor med olika social, religiös och etnisk bakgrund?
- Områden i städerna där hållbarhetsaspekter kan lyftas fram och förverkligas i en stadsmiljö.

Administrativa uppgifter

Jönköpings läns museums dnr:..... 289/2019
 Beställare:..... Länsstyreslen i Jönköping
 Rapportansvarig:..... Ådel Vestbö-Franzén
 Län:..... Jönköpings län
 Kommun:..... Jönköpings kommun
 Socken:..... Gränna, Adelöv, Ölmstad,
 Skrärestad, hakarp, Lekeryd,
 Rogberga, Öggestorp, och
 Svarttorp socken.
 Koordinatsystem:..... Sweref 99 TM
 Höjdsystem:..... RH 2000

Slutnoter HÄR MÅSTE HANDPÅLÄGGNING GÖRAS. FUNGERER INTE
 AUTOMATISKT

Vestbö-Franzén 2018

Nässjö och Sävsjö var innan järnvägseran vanliga bondbyar. Nässjö stad kom dessutom att etableras flera kilometer sydväst om Nässjö kyrkby.

Hylén 2010, Borg & Ödeen 2015 m.fl.

Visingsöartikler, markens minnen Öggestorp

Gränna 1248–66, Visingsö 1240 (1268), Ölmstad 1296, Skärstad 1296, Hakarp 1386, Adelöv 1261, Rogberga 1310, Öggestorp 1268 (Obs bytebrev 1200-ta samt myntfyndet. Kyrkan 1100-tal), Svarttorp 1333, Lekeryd 1333 (Kyrkelekeryd 1359), Sanna 1274, Ljungarum 1278.

Myrdal 1985.

Myrdal 2004.

Karsvall 2016, Bååth 1983.

Vestbö-Franzén 2019:8–22.

Myrdal & Söderberg 1991.

Lagerås 2015 (ed), Vestbö-Franzén, opublicerad sammanställning över pollenanalyser från Jönköpings län.

Dahlberg (red Andrén) 1963–1970, Grennfelt, Kraft, Lindqvist & Ryden (red) 1980.

Standin Pers 2012.

Robberg & Ruda 1770:927.

Ironiska gårdnamn är inte helt ovanliga. Gårdsnamn som t. ex Helvete och Paradis finns på flera ställen i Småland.

Vestbö-Franzén 2010, 2019:8–22.

Riksanantikvarieämbetet, Stockholm (RAÄ)

Fornminnesregistret, FMIS, Forsök: <http://www.fmis.raa.se/cocoon/forsok/search.html>

Otryckta källor

Gulsén, John, 2008. Från odugligt berg till nyckslbiotop. Om förändringar i mosaiklandskapet i Östra Vätterbranterna från storskiftet till i dag.

Vestbö-Franzén, Ådel: Sammanställning över Pollenanalyser från Jönköpings län fram till 2019.

Tryckta källor och litteratur

Borg, Jan., Ödén, Anna: 2015. *Boplatser i Ölmstad. Arkeologisk undersökning av RAÄ nr 104 inför bostadsbyggande inom fastigheten Ölmstad 2:16 m. fl., i Ölmstad socken i Jönköpings län*. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2015:15.

Bååth, Käthe, 1983: *Öde sedan stora döden var... Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal*. (Bibliotheca historica Lundensis 51). Lund.

Dahlberg, Erik, 1963–1970: *Teckningarna till Svecia Antiqua et hodierna I–IV*. Sigurd Wallin, Erik Andrén (red.). Stockholm.

Tage Grennfelt, Salomon Kraft, Gunnar Lindqvist, Josef Rydén (red.). , 1980 *Gränna–Visingsö historia..* Stockholm

Hylén, Håkan, 2010. *Kustbondens bosättning. Om två järnåldersgårdar vid Vätterns strand. Basdokumentation över särskild undersökning inom RAÄ-nr 399:1 inför planerad bostadsbebyggelse inom fastigheten Gränna 8:4, Gränna socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län*. Jönköpings läns museum, Arkeologisk rapport 2010:05.

Karsvall, Olof, 2016, *Uttjardar och ödegårdar: en studie i retrogressiv metod*. Acta Universitatis agriculturae Sueciae 2016:92

Lagerås, Per (ed.) *Environment, Society and the Black Death. An interdisciplinary Approach to the Late-medieval crisis in Sweden*. Oxford

Linnerhielm, Jonas Carl, 1985. *Bref under resor i Sverige*, volym I-III

Myrdal, Janken, 1985: *Medeltidens åkerbruk. Agrartechnik i Sverige ca 1000 till 1520*. (Nordiska museets handlingar 105). Stockholm.

Myrdal, Janken, Söderberg, Johan, 1991: *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. (Stockholm Studies in Economic History 15).

Myrdal, Janken, 2003. *Digerdöden, pestvägor och ödeläggelse. Ett perspektiv på senmedeltidens ödeläggelse*. Runica et mediævalia. Stockholm

Rogberg, Samuel, Ruda, Eric, 1770: *Historisk beskrifning om Småland i gemen, i synnerhet Kronobergs och Jönköpings lähner, ifrån äldsta, til närwarande tid*. Karlskrona.

- Vestbö-Franzén, Ådel, 2018. *Bygd och näring. Ett försök till näringsgeografisk karakteristik av Jönköpings län från medeltid till ca år 1900*. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2018:14.
- Strandin Pers, Annika. 2012. *Mark i marginalen: drivkrafter, pionjärer och myrödlingslandskap*. Stockholm
- Vestbö-Franzén, Aadel. 2004: *Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland, ca 1550–1700*. Meddelanden nr 132, Kulturgeografiska institutioner, Stockholms universitet. Stockholm.
- Vestbö-Franzén, Ådel, 2010. *Den inhägnade utmarken. Kulturhistorisk förstudie inför planerad vindkraftspark på Lyckås, Drättinge och Jordstorps ägor m.fl. i Skärstad och Svarttorps socknar, Jönköpings kommun*. Jönköpings läns museum, arkeologisk rapport 2010:27.
- Vestbö-Franzén, Ådel, 2019. "Farming by fire in north-eastern Småland, Sweden. A historical geographical analysis of agrarian practices in outlying lands". *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. Nr 77/2019 (Anders Wästfelt & Jesper Larsson red). S. 8–22. Stockholm

Biosfärområde Östra Vätterbranterna har utsetts av Unesco som ett modellområde för hållbar utveckling. Området omfattar flera topografiskt varierande zoner, vilket har påverkat landskapsanvändandet under århundradena. Här görs ett försök att identifiera olika karaktärslandskap inom Östra Vätterbranterna. En karakterisering underlättar för framtida planeringsåtgärder. Det är också en karakterisering med historiskt djup. Genom att förstå hur olika nischer i landskapet nyttjats under förhistorik och historik tid kan vi förstå landskapet i dag och hitta rätt åtgärder för framtida landskapsbruk.

